

ՀՈՎՀԱՆ ՌՐՈՏՆԵՑՈՒ ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՆՈՒՇ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Միջնադարի հայ նշանավոր փիլիսոփա, աստվածաբան և ուսուցչապետ Հովհան Ռրոտնեցին (1315-1388 թթ.) ծավալել է եռանդուն գիտամանկավարժական, եկեղեցական գործունեություն և թողել է գրական հարուստ ժառանգություն՝ հիմնականում իմաստասիրական, տրամաբանական և աստվածաբանական բովանդակությամբ, մեկնողական բնույթի աշխատություններ: Միջնադարյան մատենագիրները, նրա մեծաթիվ աշակերտները նրան հորջորջել են «եռամեծ», «երիցս երանելի», «երիցս երջանիկ», «անհաղթ փիլիսոփա», «եռամեծ իմաստասեր», «տիեզերալոյս (տիեզերահռչակ, մեծ, լուսաւոր) բաբունապետ», «արդիւնական վարժապետ», «մեծ (քաջ) հոետոր» և այլ հնչեղ տիտղոսներով, նաև բնութագրվել է որպես «յոյժ իմաստուն և գիտնական Հին և Նոր Կտակարանաց, լուծիչ Աստուածաշնչոյ նրբից և արտաքնոց»: Հովհան Ռրոտնեցու երկերը պահպանվել են բազմաթիվ գրչագրերում, նրա մասին բազմիցս հիշատակել են իր դարաշրջանի մատենագիրներն ու գրիչները՝ ձեռագիր մատյանների հիշատակարաններում, պահպանվել է նաև նրա աշակերտ ու մեծահամբավ հետնորդ Գրիգոր Տաթևացու հուզառատ «Ներբողեանք»՝ նվիրված իր ուսուցչի հիշատակին:

Ժամանակակիցներն ու պատմագիրները հատկապես կարևորել են Հովհան Ռրոտնեցու վաստակը ունիթորական ուժերի դեմ պայքարում, նրա մանկավարժական գործունեությունը և գրական (աստվածաբանական-դավանաբանական ու գիտական-իմաստասիրական) հարուստ ժառանգությունը:

Հովհան Ռրոտնեցու կենսագրության վերաբերյալ պահպանված տեղեկությունները սակավ ու կցկտուր են, դրանք հիմնականում ամփոփված են Թովմա Մեծոփեցու (1378-1446 թթ.) և Գրիգոր Խլաթեցու (1349-1425 թթ.) պատմագրական երկերում, ձեռագիր մատյանների հիշատակարաններում և ժամանակակիցների վկայություններում: Պահպանվել են նաև սակավ ինքնակենսագրական գրառումներ: Ռրոջ տվյալներ են հաղորդում նաև ավելի ուշ դարերի մատենագիրները:

Մկզբնաղբյուրները հայտնում են, որ Հովհան Ռրոտնեցին (Կախիկ մականվամբ՝ «կախեալ ի սէրն Աստուծոյ»¹) ծնվել է Սյունիքի Ռրոտան

¹ Թովմա Մեծոփեցի, Պատմություն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոյ, Փարիզ, 1860, էջ 14:

գավառի Վաղադին (կամ Վաղանդին) գյուղում, ազնվականի ընտանիքում: Հովհան Ռոտունեցու՝ իշխանական տոհմից սերած լինելու մասին վկայում են ինչպես Գրիգոր Տաթևացին («յազնէ սիսական բնիկ հայկազնի, գաւառիւ Ռոտունէի, իշխան ազգաւ»²), այնպես էլ վերջինիս աշակերտ Թովմա Մեծոփեցին («որդի մեծի իշխանին Իվանի, որ էր ի գարմէ առաջին իշխանացն Սիւնեաց, յորմէ Վասակն էր»³): Կարևոր ճշգրտում է մտցնում Հովհան Ռոտունեցու կենսագրականում հայագիտության երախտավոր Լ. Խաչիկյանը՝ տարբերակելով Ռոտունեցու հայր՝ Ռոտան գավառի իշխան Իվանեին և հայտնի Օրբելյան իշխանական տոհմից սերող Իվանե Բուրթելի Օրբելյանին: Ղ. Ալիշանը և Մ. Օրմանյանը ենթադրում էին, որ Ռոտունեցին Օրբելյանների տոհմի շառավիղներից է, իսկ Օրմանյանը նաև հավելում է. «Բայց կ'երեւի թե մերձեցուցմամբ Օրբելեանները հին Սիւնեաց հետ միացուցած են»⁴: Ահա թե ինչ է գրում Հովհան Ռոտունեցու ազգակցական արմատների մասին Լ. Խաչիկյանը. «Այս գերդաստանի տոհմագրությունը... հնագույն դարերից է գալիս, նրանք սերված են համարվում Սյունիքի հին և բնիկ իշխաններից: Մակայն, ցավոք, հանվանե հիշատակվում են միայն Հասանը (կինն է Վախախ), նրա որդիները՝ Սարգիս եպիսկոպոսն ու Իվանե իշխանը (կինն է Տիկնանց-տիկին), և թոռները (Իվանեի գավակները)՝ Հովհան Ռոտունեցին, Հասանը, Ջաքարեն և Թուղթանին, և այս վերջինի դուստրը՝ Նաթիլ իշխանուհին»⁵: Ռոտունեցու հորեղբայրը՝ Սարգիս եպիսկոպոսը, եղել է ժամանակի հայտնի հոգևոր գործիչ, նրա անունը հիշատակում է նաև Ռոտունեցին:

Հայտնի է, որ Հովհան Ռոտունեցին կրթությունը ստացել է Գլաձորի համալսարանում՝ լինելով մեկը «յաշակերտաց մեծին Եսայեայ և Տիրատրոյ վարդապետաց մերոց»⁶, այսինքն՝ աշակերտել է Եսայի Նչեցուն և Տիրատուր վարդապետին: Այստեղ՝ իր ժամանակի խոշորագույն ուսումնական կենտրոններից մեկում, նա հիմնավորապես ուսումնասիրել է հին հունական և վաղքրիստոնեական մտածողների՝ Պլատոնի, Արիստոտելի, Փիլոն Ալեքսանդրացու, Պորփյուրի, Բարսեղ Կեսարացու, Գրիգոր Նյուսացու և այլոց աշխատությունները, ինչպես նաև ուսանել է Գլաձորի համալսարանում դասավանդվող մի շարք գիտակարգեր՝ քերականություն, ճարտասանություն, տրամաբանությո-

² «Նորին Գրիգորի Ներբողեան ողբերգաբար սգեալ ի թաղումն տիեզերալոյս վարդապետին իւրոյ Յօհաննու Ռոտունեցոյ»: Աշխատասիրութեամբ Ս. Մ. Գրիգորյանի, Եր., 2007, էջ 15:

³ **Թովմա Մեծոփեցի**, նշվ. աշխ., էջ 15:

⁴ **Մ. Օրմանեան**, Ազգապատում, էջ 2287, նաև **Ղ. Ալիշան**, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 217:

⁵ **Լ. Խաչիկյան**, Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը // Բանբեր Մատենադարանի, հ. 9, Եր., 1969, էջ 178-179:

⁶ **Թովմա Մեծոփեցի**, նշվ. աշխ., էջ 15:

յուն, մաթեմատիկա և այլն: Եսայի Նչեցու մահից (1338 թ.)⁷ և Գլաձորի համալսարանի գործունեության դադարեցումից հետո սաների մի մասի հետ տեղափոխվել է Հերմոն, ապա՝ Որոտնավանք և այնուհետև՝ Տաթև, որտեղ և հիմնել է իր ժամանակի խոշորագույն կրթահամալիրներից մեկը՝ Տաթևի համալսարանը: Այն մեծ հեղինակություն է ձեռք բերել և զգալի դեր է կատարել հայ միջնադարյան հոգևոր և գիտակրթական մշակույթի զարգացման գործում. Տաթևի համալսարանում ուսանելու և Հովհան Որոտնեցուն աշակերտելու համար այստեղ էին գալիս երիտասարդներ ոչ միայն մայր հայրենիքի գավառներից, այլ նաև հայկական գաղթօջախներից՝ «ժողովեաց առ ինքն զբազում աշակերտս յամենայն գաւառաց և լուսագարդեալ պայծառացոյց զագգս Հայոց վարդապետօք և քահանայիք, գեղեցիկ կարգաւորութեամբ և ուղղափառ դաւանութեամբ»⁸, - գրում է Թովմա Մեծոփեցին:

Մեծ բարունապետին ուսանելու համար 1360 թ. Տաթև է գալիս նաև 14-ամյա Գրիգոր Տաթևացին (աշխարհիկ անունը՝ Խութլուշահ, ծնվ. 1346, Թմուկ ամրոց՝ Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Ջավախք գավառ, - մահ. 1409՝ Տաթևի վանք), որին բախտ էր վիճակված դառնալ իր ուսուցչի արժանի հետնորդն ու գործի նվիրյալը: Նա նաև մեծ ավանդ է ունեցել իր ուսուցչի կարդացած դասախոսություններն ու արտասանած քարոզներն ու ճառերը գրի առնելու և հետագա սերունդներին փոխանցելու գործում:

Հովհան Որոտնեցու համբավվոր աշակերտներից էին նաև Սարգիս Ապրակունեցին և Մաղաքիա Ղրիմեցին:

Հովհան Որոտնեցու աշակերտների ու նրանց սաների ավանդն ու գործունեությունը ներկայացնելիս Թովմա Մեծոփեցին չի խնայում գովեստի և մեծարանքի խոսքեր. հենց նրանց ուսերին էր դրված Որոտնեցու վառած ջահը վառ պահելու, նրա գործը շարունակելու ազգանվեր առաքելությունը: Պատմագրի խոսքերից զգացվում է նաև, որ Որոտնեցու աշակերտները համերաշխ էին և իրենց հոգեշահ գործունեությունը ծավալում էին փոխադարձ համաձայնությամբ: «Եւ յաջորդեաց յաթոռ սորա (խոսքը Որոտնեցու մասին է՝ Ա. Մ.) քրիստոսածաւալ աղբիւրն և անմուտ արեգակն՝ երկրորդ լուսաւորիչն Գրիգորիոս վարդապետն Տաթևացի, հաւանութեամբ եւ կամօք մեծ վարդապետին Մարգսի սուրբ ուխտին Խառաբաստայ, և համշիրակ եղբարց իւրոց Յակոբայ Սաղմոսավանիցն Արարատեան գաւառին և Գէորգեայ Երզնկացոյ և ամենայն աշակերտաց գնդին՝ Յովհաննէս վարդապետին Մեծոբայ,

⁷ Մ. Օրմանյանը կարծում է, որ Նչեցիի մահից հետո «Որոտնեցիին վիճակեցաւ անոր յաջորդել», գուցե ոչ անմիջապէս, այլ մի որոշ ժամանակ անց, սակայն ստույգ է համարում «Որոտնեցիին Գայլեձորի մէջ աշխատած ըլլալը» (Մ. Օրմանյան, Ազգաատում, էջ 2288):

⁸ Թովմա Մեծոփեցի, նշվ. աշխ., էջ 15:

Յակոբայ եւ Մխիթարայ Ռշտունեաց»⁹, - գրում է Մեծոփեցին՝ հասկացնել տալով, որ ուսուցչի մահից հետո նրա պաշտոնը Տաթևացին զբաղեցրել է համախոհների կամքով և հավանությամբ:

Հայ մշակույթի պատմաբանները բարձր են գնահատել Որոտնեցու՝ որպես առաջադեմ և բազմակողմանի զարգացած մանկավարժի ավանդը Հայաստանում ուսումնակրթական գործի աշխուժացման, Տաթևի համալսարանի, երկրի տարբեր վայրերում բարձրագույն տիպի այլ ուսումնական հաստատությունների ստեղծման, բազմաթիվ աշակերտների կրթության գործում: «Դժվար է գերազնահատել նրա դերը Տաթևի վանքում, ինչպես նաև Հայաստանի մի քանի այլ վայրերում կրթական հաստատությունների հիմնադրման և մատենագրական ու մանկավարժական գործունեության ասպարեզում: Մեծ է նրա ավանդը հատկապես որպես Տաթևի համալսարանի հիմնադրի, ղեկավարի և ուսուցչի: Իր մատենագրական ու մանկավարժական անձնուրաց գործունեությամբ նա մեծապես նպաստել է հայ մշակույթային աշխուժացմանը՝ դաստիարակելով իր ժամանակի համար առաջադեմ ու բանիմաց բազմաթիվ վարդապետներ, որոնց մեջ առանձնանում է Գրիգոր Տաթևացու կերպարը»¹⁰, - գրում է Գ. Գրիգորյանը:

1370-ական թթ. սկզբներին Որոտնեցին իր աշակերտի՝ Գրիգոր Տաթևացու հետ ուխտագնացության է մեկնում Երուսաղեմ:

Ճանապարհին նրանք կանգ են առնում Սեպուհ լեռան վանքում, որտեղ գտնվում էր Գրիգոր Լուսավորչի դամբարան-հանգստարանը¹¹: Գրիգոր Լուսավորչի՝ ս. Կարապետին նվիրված փայտաշեն փոքրիկ մատուռի տեղում, որտեղ Լուսավորիչը ժամանակին որպես իրեն փոխանորդ էր օծել Արիստակես որդուն, Որոտնեցու ձեռնարկությամբ քարից ու կրից կառուցվում է ամրոցանման շինություն, որտեղ նա իր աշակերտ Գրիգոր Տաթևացու հետ միառժամանակ բնակություն է հաստատում¹²: Այստեղ Որոտնեցին ու Տաթևացին ծավալում են նաև մատենագրական և մանկավարժական գործունեություն:

1373-ին Տաթևացին ավարտին է հասցրել իր ուսուցչի հանձնարարությամբ ձեռնարկած Ավետարանի գրությունը, որի մագաղաթը, ի դեպ, Որոտնեցին իր ձեռքով էր պատրաստել: Ավետարանի գրչությունը ավարտելուց հետո՝ նույն 1373-ին, Որոտնեցին և Տաթևացին ուխտի են մեկնել Երուսաղեմ՝ այնտեղ ժամանելով Սուրբ Զատիկից առաջ՝ Ավագ հինգշաբթի, որտեղ և Տաթևացու ձեռքով գրվել է վերոնշյալ Ավե-

⁹ Լույն տեղում, էջ 17:

¹⁰ Գ. Ն. Գրիգորյան, Հովհան Որոտնեցու փիլիսոփայական ուսմունքը, Եր., 1980, էջ 220:

¹¹ Ըստ Յ. Քյուրտյանի՝ Որոտնեցին և Տաթևացին Եկեղյաց գավառ են եկել, ամենայն հավանականությամբ, 1372 թվականին (տե՛ս Յ. Քյուրտեան, Երիզա եւ Եկեղեաց գավառ, Ա հատոր, (սկիզբէն մինչեւ 1375), Վենետիկ, 1953, էջ 293-294):

¹² Տե՛ս Գրիգոր Կամախեցի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1915, էջ 398-399:

տարանի հիշատակարանը կամ գոնե դրա մի հատվածը¹³: Երուսաղեմում Գրիգոր Տաթևացին ստացել է կուսակրոն քահանայի աստիճան: Այնուհետև, «Որոտնեցի և Տաթևացի նոյն տարին, 1373-ին, Եկեղեց գաւառ կը վերադառնան Երուսաղեմէն, հաւանաբար Ձատիկը հոն անցընելէ եւ սուրբ տեղերը այցելելէ վերջ»¹⁴, գրում է Քյուրտյանը: Վերադառնալով Եկեղյաց գավառ՝ Գրիգոր Տաթևացին Հովհան Որոտնեցու կողմից ստանում է վարդապետական գավազան¹⁵: Երուսաղեմ կատարած ուխտագնացության հետ կապված իրադարձությունները փոքրինչ գեղարվեստորեն ներկայացնում է նաև Գրիգոր Տաթևացու վարքագիրը (ենթադրաբար՝ Մատթեոս Ջուղայեցին). «Եւ յորժամ կամեցաւ մեծ փիլիսոփայն Հայոց Յոհաննէս Որոտնեցին գնալ յԵրուսաղեմ՝ յերկրպագութիւն սուրբ տեղեացն, ետես զմանուկն Գրիգոր յառաջադէմ յամենայն ուսմունս, էառ առ ինքն, և արար ըստ հոգոյ որդի, և սնոյց ի բարին, և ուսոյց զամենայն իմաստս աստուածային գրոց և արտաքին սովեստից: Եւ տարեալ ի հանգիստ դամբարանի սուրբ Լուսաւորչին, ի Մեպուհ լեառն, և ետ ձեռնադրել սարկաւազ, և յանուն Լուսաւորչին կոչեցաւ Գրիգոր, և անուամբ և իրօք ելից զտեղի նորա՝ լուսաւորելով իմաստութեան լուսովն զազգս Հայոց: Եւ տարեալ յԵրուսաղեմ արար քահանա և դարձեալ բերեալ առ գերեզմանն սուրբ Լուսաւորչին՝ արար վարդապետ՝ աղ համեմիչ և լոյս լուսաւորիչ տանն աստուածոյ, և բերեալ յաշխարհն Սիւնեաց»¹⁶:

Որոտնեցու վերոնշյալ շրջագայության վերաբերյալ Ղ. Ալիշանը, իր ձեռքի տակ ունենալով որոշակի մատենագրական նյութեր, հայտնում է, որ նա նախ եղել է «Տփղիսում, որտեղ վիճաբանի ընդ Քաղկեդոնականաց, յետ մահուան Դաւթի թագաւորի¹⁷ վրաց՝ երթայ յուխտ յԵրուսաղեմ, անտի ի Մեպուհ լեառն, ուր և մնայ տարելոր ժամանակաւ. ապա գնայ ի Տրապիզոն ի դուռն կայսեր, անդ եւս քաջ հանդիսանայ, ըստ տփղիսեան տարագուն, և ապա՝ ի Սիւնական վիճակ հասեալ և գահոյս բազմեալ»¹⁸: Այստեղից պարզ է դառնում, որ իր շրջագայության

¹³ Այդ մասին են վկայում հիշյալ Ավետարանի՝ Տաթևացու կողմից գրված հիշատակարանի հետևյալ տողերը. «Ով եղբայր, գիշատակարանս յետո գրեցի՝ յԵրուսաղեմ սուրբ քաղաքս, եւ կարի արտօրանօք, ի մեծի հինգշաբթոնջ ատուրս: Վասն ստուգութեան ի տեղիս ի խաչ նշան եմ արարել ի վերա անց բանի, որ յայլ աւետարանս լինի յայն տեղն գիր աւելորդ, եւ կամ թէ այս գիրս յայս տեղս պիտոյ է: Ձմագաղաթս նոյն ինքն մեծ վարդապետն իւր ձեռօքն գործեաց, եւ մեզ ուսոյց զտոյն արուեստ» («ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Եր., 1950, էջ 507-508):

¹⁴ Յ. Քիւրտեան, նշվ. աշխ., էջ 295:

¹⁵ Յ. Քյուրտյանը, վկայակոչելով Կամախեցու «Ժամանակագրութիւն»-ը, գրում է, որ, լինելով ավագ սարկավազ, Գրիգոր Տաթևացին Եկեղյաց գավառում Հովհան Որոտնեցու կողմից (Երուսաղեմից վերադառնալուց հետո) ձեռնադրվել է քահանա և ստացել վարդապետական գավազան նույն օրը:

¹⁶ Մատենադարան, ձեռ. 6607, էջ 5ա-6ա, // «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, մաս 1-ին, Եր., 1955, էջ 103-104:

¹⁷ Վրաց թագավոր Դավիթ 9-րդը, որի օրոք պահպանվում էր Վրաստանի ներքին ու արտաքին համեմատաբար բարենպաստ իրադրությունը, մահացել է 1360 թվականին:

¹⁸ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 219-220:

ընթացքում Որոտնեցին նախ եղել է Տփղիսում¹⁹, որտեղ դավանաբանական բանավեճ է ունեցել «քաղկեդոնականների»²⁰ հետ, ապա վրաց Դավիթ թագավորի մահից հետո մեկնել է Երուսաղեմ՝ ուխտի, որտեղից՝ Սեպուհ լեռ, մի քանի տարի այստեղ մնալուց հետո մեկնել է Տրապիզոն, որտեղ դարձյալ մասնակցել է աստվածաբանական բանավեճերի և հաղթող է հանդիսացել: Այնուհետև նա վերադարձել է Սյունիք և գլխավորել հայ առաքելական եկեղեցու Սյունյաց թեմը:

Այն, որ Որոտնեցին հրավիրվել է Սյունյաց թեմի եպիսկոպոսական աթոռ՝ «հայր բազմաց հրավիրեալ»²¹, վկայում են սկզբնաղբյուրներից շատերը: Սակայն, ըստ որոշ վկայությունների, նա հրաժարվել է առաջարկից: Եվ, այդուհանդերձ, եթե անգամ Որոտնեցին պաշտոնապես չի ստանձնել Սյունյաց թեմի ղեկավարությունը, ապա փաստացի վարել է այն: Այդ մասին ակնարկ կա նաև Տաթևացու վերոնշյալ մահախոսականում. «...Եւ սա կոչմամբ պետական համեմատ նորին (Որոտնեցուն համեմատում է Հեսուի հետ՝ Ա. Մ.) և առաջնորդ քաջ հովին ընտրութեան հօտին»²²:

1374-ին, ըստ Քյուրտյանի, դարձյալ Որոտնեցու պատրաստած մագաղաթի վրա Տաթևացին գրչագրում է երկրորդ Ավետարանը (ներկայումս այն պահվում է Էջմիածնում, ձեռ. թիվ 96), որի մանրանկարների ծաղկողը Խաչատուր Կեսարացին է: Այս շքեղ Ավետարանի՝ Չ. Քյուրտյանի նկարագրությունը պարունակում է ուշագրավ մանրամասներ. «Ասիկա միակ հին ոսկեկազմ ձեռագիրն է, որ տեսած եմ: Ձեռագրին վերջին նկարը ցոյց կու տայ Յով. Որոտնեցի եւ Գրիգոր Տաթևացի իրարու մօտ կանգնած: Այս մանրանկարը փորագրութեամբ օրինակուած է ոսկիէ կողքին երկրորդ մասին վրայ: Իսկ առաջին կողքը նոյնպէս գրքէն առնուած Խաչելութեան մանրանկարին օրինակութիւնն է: Հաւանաբար այս ոսկի կողքերը ձեռագրին գրչութեան իսկ ժամանակակից են»²³: Նկարագրված շքեղ, ոսկեկազմ Ավետարանի հիշատակարանի հեղինակն ինքը՝ Որոտնեցին է, ինչը պարզ է դառնում վերնագրից՝ «Յոհաննէս վարդապետի, մականունն՝ Կախիկ Որոտնեցի, ոգեալ զբանս յիշատակի իւր եւ հորեղբարն իւր Տէր Սարգիս»: Հիշատակարանում արձանագրված են նաև ինքնակենսագրական և Ավետարանի գրչության հետ կապված որոշ տվյալներ. «Վարդապետս Յոհաննէս՝ աշխարհաւ Սիսակէից / Գաւառաւ Որոտնէից / Չմագաղաթս՝ ձեռամբ իմոյ բազկից / Շինեցի նիւթ պիտոյից»: Հիշատակվում է Ավետարանի

¹⁹ Տփղիսը ներկայիս Թբիլիսիի հին հայկական անունն է:

²⁰ Քաղկեդոնի (451թ.) տիեզերածոցովից հետո Քրիստոսի երկրությունը ընդունող քրիստոսաբանական համակարգերը, այդ թվում՝ կաթոլիկ ուսմունքը, հայերն անվանում էին քաղկեդոնականություն:

²¹ «Նորին Գրիգորի Ներբողեան ողբերգաբար...», էջ 18:

²² Նույն տեղում:

²³ Յ. Քյուրտեան, նշվ. աշխ., էջ 299: Այս ձեռագիր Ավետարանի նկարագրությունը տե՛ս նաև «Էջմիածին», 1952, փետրվար, էջ 52-54:

գրչության ժամանակը՝ 1374 թիվ («Ի թիւ հայոց հարիւր ութից, եւ երկտասունց սկսեալ երից»՝ 800+23+551=1374) և տեղը՝ «...Ջրաւ գրչութեանս ի գաւառիս Դարանաղից / Ի լեառն Սեպուհ, ուր դամբարան / Լուսաւորչին Հայոց ցեղից»: Հանգավոր, ոտանավորի ձևով գրված հիշատակարանը ավետարանական իրողությունների հիշատակմամբ գեղեցիկ ձևն է, աղոթք առ Աստված՝ աստվածային բանին հասու լինելու խնդրանքով: Այն գրված է քրոստիկոսի ձևով, ընդ որում, բանաստեղծության տողերի առաջին տառերը կապակցվում են հետևյալ կերպ՝ «Յոհանէս վարդապետի յՈրոտնեցոյ ե բանսս էրգեալ», իսկ վերջին տառերը՝ «Տէր Սարգիս, Կախիկ մականունն տղա հասակին էր» ձեւով: Հիշատակարանում Որոտնեցին հիշատակում է նաև Դարանաղյաց գավառի ոմն Խութլուշահ իշխանի («Այլ արհնութեամբ անգրաւ բանից / Յիշեցէք զիշխանն զգլուխ բարեպաշտից, / Չհայկազնի զարմ մեծից, / **Ըզխութլուշահ** ծնունդ հրաշից»:²⁴), որի պատվերով, ըստ երկվորյին, գրվել է Ավետարանը: Նույն իշխանի անվան հետ է կապվում Կիլիկիայի Կոստանդին Ե Սսեցի կաթողիկոսին ուղղված դավանաբանական գրության («Այս են հաւատոյ դաւանութիւնք, զոր գրեաց մեծ վարդապետն Յոհանէս Որոտնեցի հրամանաւ պարոն **Խութլուշին**, ի Հայս, առ կաթողիկոսն տէր Կոստանդին»²⁵, 1373-74 թթ.) ձեռնարկումը, որում նա հորդորում է կաթողիկոսին խոչընդոտել կաթոլիկության տարածումը և հավատարիմ մնալ հայ առաքելական եկեղեցու դավանաբանական սկզբունքներին:

Լիովին համաձայն ենք նշված գրության հրատարակման և նախաբանի հեղինակ Է. Մ. Բաղդասարյանի այն տեսակետին, որ Բարձր Հայքում գտնվելու տարիներին հենց Խութլուշահ իշխանի հովանավորությամբ ու աջակցությամբ էր հնարավոր դարձել Որոտնեցու կողմից ոչ միայն հոգևոր-եկեղեցական և գիտամանկավարժական, այլև շինարարական աշխատանքների նախաձեռնումը. «Հասկանալի է, որ Որոտնեցին նոր վայրում շինարարական այսպիսի աշխատանք կարող էր ծավալել տեղի հայ իշխանի օգնությամբ, ինչ անկասկած չի զլացել «աստուածասեր» Խութլուշահը»²⁶, - գրում է Մ. Բաղդասարյանը:

Հարկ է նշել, որ Երիզա գավառի Սեպուհ լեռան Գրիգոր Լուսավորչի հանգստարանին կից «ամրոց դղեակի» շինարարությունից բացի, Որոտնեցու նախաձեռնությամբ կառուցվել է նաև Տաթևի վանական համալիրը լրացնող մի նոր շինություն և զանգակատուն: Որոտնեցու ստվարածավալ քարոզներից մեկը՝ «Յովհաննու Որոտնեցոյ ասացեալ ի յարհնութիւն նորակերտ շինուածոյ տաճարին և զանկակա-

²⁴ Յ. Քիրստեան, նշվ. աշխ., էջ 295:

²⁵ Է. Մ. Բաղդասարյան, Հովհաննես Որոտնեցու դավանաբանական գրությունը Կոստանդին Ե Սսեցի կաթողիկոսին // «Էջմիածին», հ. 2, 1973, էջ 22:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 21:

տանն առաքելական աթոռոյ վանիցն Ստաթէի, որ է գլուխ և աթոռ Միւնեաց վիճակին, ի բանն, որ ասէ՝ Տէր ի տաճար սուրբ իւրում, Տէր յերկինս յաթոռ իւրում» վերնագրով, այդ կառույցի բացման արարողության առիթով ասված օրհնության խոսք է, որով հանդես է եկել մեծ բարոնապետը:

Բարձր Հայքում Որոտնեցու բնակվելու և գործելու ժամկետների վերաբերյալ թեև Հ. Քյուրտյանը նշում է, որ «Յով. Որոտնեցի 1386-ին մեկնած էր արդեն Աւագ վանքէն»²⁷, սակայն կարծում ենք, որ նա շատ ավելի վաղ էր վերադարձել Սյունիք, քանի որ 70-ականների կեսերից սրվում են հարաբերությունները Երնջակ գավառի ունիթորական վանքերի վանականների հետ: 1379-ին Ապրակունյաց առաքելական վանքից ահագանգ է ստացվում վանականների՝ կաթողիկոսություն ընդունելու վտանգի մասին, և Որոտնեցին, գտնվելով Տաթևի վանքում, շտապ մեկնում է Ապրակունիս՝ տեղում իրավիճակին ծանոթանալու և այն շտկելուն ուղղված քայլեր ձեռնարկելու համար²⁸:

Ապրակունյաց վանքի նշյալ իրադարձությունների վերաբերյալ պահպանվել են Թովմա Մեծոփեցու և Մխիթար Ապարանցու վկայությունները, ովքեր, ներկայացնելով նույն դեպքերը որպես հակամարտ՝ հակաունիթորական և ունիթորական ուղղությունների ներկայացուցիչներ, դրանց տալիս են տարբեր շեշտադրումներ և հակադիր գնահատականներ:

Բարձր գնահատելով Սարգիս Ապրակունեցու ունեցած վաստակը հակամիարարական պայքարում՝ Թովմա Մեծոփեցին գրում է. «Բայց գիտելի է, զի բազում վիշտս կրեաց եւ դառնութիւնս վարդապետն Սարգիս յաշակերտաց իւրոց. զի յորժամ էր յերկրին Միւնեաց՝ Կարապետ անուն վարդապետ մի՝ մականուն Ճագարակեր, դաս եղեալ զգիրս առաքինութեանց՝ իւրեանց»²⁹ իւրեանց», այս ժամանակ մի «աղթարմա» արեղա գալիս է Սարգիս Ապրակունեցու մոտ և ասում. «Ես երբեմն արեղայ ի ձէնջ եղեալ եմ. բայց սաստանայ կորոյս զիս եւ արար քաղկեդոնական, եւ սիրտ իմ հանապազ խոցի ի դէմս ձեր անարգութեան եւ հայիտութեան. բայց գիտութիւն լիցի քեզ, որ Կարապետն այն դաս եղիր զգիրս առաքինութեանց, և կամին գալ ի քէն բան հարցանել: Ահա քեզ զգիրք առաքինութեանց. զի պատասխանի տացես նոցա»³⁰: Սարգիս

²⁷ Յ. Քիւրտեան, նշվ. աշխ., էջ 299:

²⁸ «Այդ կարգադրութեանց թուական կրնանք նշանակել 1380 տարին, կամ քիչ առաջ, Պօղոս կաթողիկոսի վերջին աստենները», գրում է Մ. Օրմանյանը (տե՛ս «Ազգապատում», էջ 2297-2298): Մի քայլով Չամչյանը Ապրակունյաց վանքի դեպքերը պատմելիս նշում է 1376 թվականը (տե՛ս Մ. Չամչյանց, Հայոց պատմութիւն, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 445):

²⁹ Խոսքը կաթողիկ քարոզիչ Պետրոս Արագոնացու «Գիրք Առաքինութեանց» երկի մասին է, որը Թովմա Աքվինացու (1225-1274 թթ.) «Հաւաքումն փիլիսոփայութեան» («Summa Philosophiae») աշխատության չորրորդ գլխի վերաշարադրանքն (լատ. compilatio) է և հայերեն է թարգմանվել Հակոբ Քոնեցու կողմից 1339 թվականին:

³⁰ Թովմա Մեծոփեցի, նշվ. աշխ., էջ 37:

վարդապետը մեծ ուրախությամբ վերցնում է նրանից գիրքը և գոհունակությամբ փառաբանում Աստծուն: Երկու օր անց Սարգիս վարդապետի մոտ են գալիս երկու «աղթարմա» արեղա և հարցնում նրան. «Ձի՞նչ է առաքինությունն եւ զի՞նչ է սահման նորին»: Սարգիս վարդապետը տալիս է «ճիշտ» պատասխանը, և նրանք վերադառնում են իրենց համախոհների մոտ: Սակայն շուտով հետ են գալիս և հարցնում. «Ձի՞նչ է սահման հաւատոյս»: Սարգիս Ապրակունեցին դարձեալ տալիս է այն պատասխանը, որը յուրացրել էր «Առաքինությունների գրքից»: Եվ նրանք ամոթով վերադառնում են Քոնայի վանքը³¹: Այնուհետև Սարգիս վարդապետի աշակերտները խնդրում են իրենց ուսուցչին ուսուցանել իրենց «Առաքինությունների գիրքը», և վարդապետը, «հեզահոգի և միամիտ» լինելով, ընդառաջ է գնում նրանց ցանկությանը: Սակայն պատմությունը սրանով չի ավարտվում, քանի որ աշակերտները, տգետ լինելով և խորը փորձառություն չունենալով, «ոչ էին առեալ զճաշակ», այսինքն՝ գիտակ չէին մեծն Գրիգոր Լուսավորչի, Գրիգոր Աստվածաբանի, Աթանասի և Կյուրեղի, ինչպես նաև մեր աստվածաբաններից Ստեփանոս Սյունեցու, Անանիա Շիրակացու, Պողոս Տարնացու, Դավիթ փիլիսոփայի, Մովսէս Քերթողահոր, Ասողիկ թարգմանչի և այլոց վարդապետություններին: Իսկ նա, ով չի զգացել, չի «ճաշակել» ճշմարիտ վարդապետությունը՝ հեշտությամբ սխալվելով մեռնում է հոգով, կարծում է Մեծոփեցին, ինչպես մայրական կաթից զրկված գառն է վաղ մեռնում. «Սոյնպէս եւ աշակերտք նորա (Սարգսի), վաղվաղակի տկարացան ի հավատոց և կամէին աղթարմայ լինել՝ ոչ գիտելով վարդապետին»³²: Այս պատմությունն ավարտվում է նրանով, որ Ապրակունյաց վանքի քահանաներից մեկը Սուրբ Հոգու ներշնչմամբ երազ է տեսնում, որ Արաքս գետը հորդելով քշում տանում է բոլոր աշակերտներին, և փրկվում են միայն ինքն ու Սարգիս վարդապետը: Տեսած երազը սթափեցնում է նրան, և նա թերահավատ և խաբեբա աշակերտների մասին պատմում է Սարգիս Ապրակունեցուն, որն էլ կատարվածի մասին տեղեկացնում է Մաղաքիա Ղրիմեցուն: Վերջինս Տաթևի վանքից օգնության է կանչում «մեծահամբավ և հռչակավոր վարժապետ» Հովհան Որոտնեցուն, քանի դեռ այս չար գայթակղությունը մեծ տարածում չէր ստացել: Հովհան Որոտնեցին ժամանում է իր աշակերտների և քահանաների հոծ խմբով: Տեղում հանգամանալից քննվում է կատարվածը, մոլորյալ աշակերտները հրապարակավ հանդիմանվում են, նրանցից ոմանք ապաշխարում են իրենց մեղքը, ոմանք էլ զանազան պատիժներ են ստանում³³:

³¹ Տե՛ս նույն տեղը: Ունիթորները կաթոլիկություն տարածելու համար հաստատվել էին Երնջակ գետի ձախ ափին՝ Քոնա գյուղում:

³² **Թովմա Մեծոփեցի**, նշվ. աշխ., էջ 38-39:

³³ Տե՛ս նույն տեղը:

Այս դրվագի հետ կապված պահպանվել է ևս մեկ վկայագրություն: Խոսքը Կյուրեղ Ալեքսանդրացու «Գիրք պարապմանց» երկի՝ Տաթևի կրթահամալիրում Գրիգոր Տաթևացու ձեռքով արտագրված մատյանի հիշատակարանի մասին է, որտեղ Տաթևացին փաստում է, որ այդ ժամանակ «եր կրկին ընձիւղեալ դառն և դաժան երկաբնակ աղանդն քաղկեդոնի ի կոչեցեալ գեօղն Քոնա, շրջաբնակ գաւառօք: Եւ մեք՝ զգիւտ սորա (խոսքը Կյուրեղ Ալեքսանդրացու գրքի մասին է՝ Ա. Մ.) ի հրաւիրմանէ հոգւոյն ընկալեալք, առեալ իւրաքանչիւր ոք օրինակեցաք՝ ի վարժումն ուղղասէր մտաց: Որոց և ես ըստ իմում կարի տխւեղծ մատամբ գծագրեցի զսա, առ ոտս մեծի վարժապետին իմոյ Յոհաննոս Որոտնեցւոյ, որ և կրկին ընթերցմամբ լուսաւորեալ առաջնորդեցայ ի սմանէ: Եւ ապա առեալ ընթացաք ի վերոյ ասացեալ գաւառն, և պարսաքարեալ սովաւ հարաք զհայհոյիչն ճակատ, և ցրուեցաւ փաղանկն աղթարմայութեան, և բազում վանորայս առեալ ի նոցանէ եղև ուրախութիւն ուղղափառաց դասուց ամս բազումս: Յորում և էր թիւ շրջագայութեան տօմարիս մեծի Պ. և ԻԸ. (1379) ամի»³⁴: Սրանից պարզ է դառնում, որ ի պատասխան Քոնայում և շրջակա գյուղերում հայ եկեղեցու դեմ բուռն գործունեություն ծավալած կաթոլիկ ունիթորների՝ Տաթևի վանքի վանականները, «զինվելով» առաքելական հավատքը հիմնավորող դավանաբանական գրականությամբ, տվյալ դեպքում՝ Կյուրեղ Ալեքսանդրացու «Գիրք պարապմանց» երկով, Հովհան Որոտնեցու ցուցումով և նրա անմիջական առաջնորդությամբ գնացել են «աղթարմայության» այդ շրջանը, հակահարված հասցրել «հայհոյիչներին» և, հուրախություն ուղղափառ հավատացյալների, բազմաթիվ վանքեր վերցրել են ունիթորներից:

Այս դրվագում դրսևորվում է միաբարակյան և հակամիաբարակյան ուժերի բուռն պայքարը, որը երբեմն վերածվում էր բացահայտ առձակատման: Ակնհայտ է, որ հենց Որոտնեցին էր դարաշրջանի այն հեղինակավոր գաղափարական առաջնորդը, որը, ճիշտ գնահատելով կաթոլիկամետ ուժերի՝ հայ առաքելական եկեղեցու դավանաբանական հիմքերի դեմ ուղղված գործունեության բացասական հետևանքները հայ եկեղեցու և պետականության համար, համախմբեց և զլիսավորեց հակամիաբարակյան ուժերին: Ընդ որում, որպես իսկական մտավորական գործիչ, նա նախ հանգամանալից ուսումնասիրեց կաթոլիկ գրականությունը, ծանոթացավ նրանց աղբյուրներին ու փաստարկման եղանակներին և ապա, զինվելով ոչ միայն հայ մատենագրության մեջ արդեն իսկ շրջանառվող գիտելիքներով, այլ նաև իր հակառակորդների հոգևոր «զինանոցով», հասուն ու գրագետ պայքար ծավալեց վերջիններիս դեմ:

Թե՛ ժամանակակիցները և թե՛ հետագա դարերի հայ պատմաբանները կարևորել և ըստ արժանվույն են գնահատել Հովհան Որոտնեցու

³⁴ «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», էջ 529:

ավանդը հայ եկեղեցու դավանաբանական հիմքերը պաշտպանելու և ոտնձգություններից զերծ պահելու գործում: Այսպես, Թովմա Մեծոփեցին փաստում է Երնջակ գավառի «քրիստոսատեսաց աղթարմաների» դեմ նրա՝ «տիւ և գիշեր» մաքառելու մասին, իսկ Գրիգոր Տաթևացին հակաունիթորական պայքարում իր ուսուցչի ավանդը համեմատում է Հովհան Օձնեցու՝ հայ առաքելական եկեղեցու ծիսադավանաբանական սկզբունքները հստակեցնելու, դրանք ադանդավորական ազդեցություններից զերծ պահելու գործունեության հետ³⁵:

Մ. Օրմանյանը, ամփոփելով այս բնագավառում Որոտնեցու ծավալած գործունեության արդյունքները, գրում է. «Որոտնեցիին զլիաւոր արդիւնքն ու փառքն եղած է, գլուխ եւ նախահայր նկատուիլ այն բուն պայքարին, գոր ազգային եկեղեցւոյ վարդապետները մղեցին Ունիթորներու լատինամոլ ճիգերուն դէմ, ամուր թումբ մը կազմելով հոսանքին հանդէպ, որ հակառակ զօրաւոր ջանքերու պարտաւորեցաւ յետս ընկրկիլ, օտարը տկարացաւ եւ Հայ եկեղեցին իր ինքնութիւնն ու իսկութիւնը պահեց: Այդ բազմերախտ վարդապետներ ամենքն ալ Որոտնեցիին աշակերտներն կամ աշակերտներուն աշակերտներն են, այնպէս որ առաջին եւ մեծ արդիւնքը աներկբայ կերպով պիտի վերագրուի Յովհաննէս Որոտնեցիի»³⁶:

Հայագիտության մեջ վիճարկելի են համարվում Հովհան Որոտնեցու ծննդյան և մահվան թվականները, թեև, որպես կանոն, ընդունվում է, որ նա ապրել է 73 տարի: Հետազոտողների մի խումբը Հովհան Որոտնեցու ծննդյան և մահվան թվականները համարում է 1313-ը և 1386-ը, մյուսը՝ համապատասխանաբար՝ 1315-ը և 1388-ը: Առաջին խմբի հետազոտողները³⁷ հիմնվում են Հովհան Որոտնեցու աշակերտ Գրիգոր Խլաթեցու «Յիշատակարան աղետից» պատմագրական երկի հետևյալ վկայության վրա.

Ի յուր հարիւր Հայոց թուական
Ընդ որս և հինգ եօթն յաւելան (835+551=1386),
Յունուարի մին պահք Յայտնութեան
Լոյս արևուն խաւարեցան:
Մեծ վարդապետն անուն Յոհան,
Որ և Կախիկ անուն ծնընդեան,
Յետ վեց աւուրն խաւարման
Փոխի առ Տէրն իւր անժամական³⁸:

Այդպիսով, Գրիգոր Խլաթեցին վկայում է, որ Հովհան մեծ վարդապետը, որին ծնվելիս տրվել է Կախիկ անունը, վախճանվել է 1386-ի

³⁵ Տե՛ս «Նորին Գրիգորի Ներբողեան ողբերգաբար...», էջ 21:

³⁶ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 2313:

³⁷ Տե՛ս Դ. Ալիշան, Միսական, էջ 217-220 (Ալիշանը նշում է 1312/1313-1385/1386 թթ.), Լ. Խաչիկյան, Մյունաց Օրբեյանների Բուրթեյան ճյուղը, էջ 192:

³⁸ «Յիշատակարան աղետից» Գրիգորի Խլաթեցւոյ: Վաղարշապատ, 1987, էջ 1:

հունվարի 6-ին՝ Քրիստոսի հայտնության օրը: Հիմնվելով այս վկայության վրա և ընդունելով, որ Ռրոտնեցին ապրել է 73 տարի՝ հայագետներ Ղևոնդ Ալիշանն ու Լևոն Խաչիկյանը նրա ծննդյան թիվը համարում են 1313-ը:

Մենք հակված ենք առավել հիմնավոր համարել երկրորդ խմբի պատմաբանների ու հետազոտողների տեսակետը³⁹, որոնք Ռրոտնեցու ծննդյան թվականը համարում են 1315-ը, իսկ մահվանը՝ 1388-ը: Այս տեսակետը հիմնվում է Թովմա Մեծոփեցու հաղորդած այն տեղեկության վրա, որ Ռրոտնեցին մահացել է Մաղաքիա Ղրիմեցուց (մահ. 1384 թ.) երեք տարի անց՝ Նավասարդի 30-ին, այսինքն՝ հունվարի 29-ին՝ իր իսկ ծննդյան օրը. «...որ էր ծնեալ սա ի Նաւասարդի Լ (30), և ի նոյն օր հանգեալ ի Քրիստոս ըստ նմանութեան մեծ հայրապետին Սահակայ, զի այս է օրինաւոր մահ մաքուր քրիստոնէից ազգի, որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի, եւ աղօթք նոցա ի վերայ ամենայն աշխարհի: Եւ մահ սորա Գ (3) ամաւ յետոյ է քան ճգնավորին Մաղաքիա»⁴⁰: Ի դեպ, Ղրիմեցու մահվանից երեք տարի անց վախճանվելու և նրա գերեզմանի հարևանությամբ հուղարկավորվելու վերաբերյալ Մեծոփեցու այս տեղեկությունը գեղարվեստորեն ներկայացնում է նաև Տաթևվացին. «...Զի և Քրիստոս հանգուցեալ յոսկերս նոցա ի միաւոր շիրիմ տապանի սոցա. երկու լուսաւորացս ասեմ. մեծին Ռրոտնեցոյ և խարազանազգեաց կրօնաւորի Մաղաքի՝ աստուծոյ ճգնաւորի: Ոչ յերեք տիւ և զիշեր ըստ գրեցելոյ և այլ յերիս ժամանակս փոփոխելոյ»⁴¹: Այսինքն, ըստ Տաթևացու, այս երկու լուսավորիչների՝ մեծն Ռրոտնեցու և խարանազգեստ ճգնավոր Մաղաքիա Ղրիմեցու շիրիմներում Քրիստոսի կամոք միացան նրանց ոսկորները երեք եղանակ փոխվելուց հետո՝ այն է՝ երեք տարի անց: Իր հայտնի մահախոսականում նա նաև ակնարկում է Ռրոտնեցու՝ ծննդյան և մահվան օրերը համընկնելու մասին՝ «այսօր պատուեմք զօր ծննդեան սորին և զվերստին կոչումն ելից յաշխարհե»⁴²:

Անդրադառնալով Հովհան Ռրոտնեցու մահվան տարեթվին՝ Մաղաքիա Օրմանյանը գրում է. «Չորրորդ տարին էր նախանձայոյզ Մաղաքիայի մահուրնէն՝ երբ տկարացաւ Ռրոտնեցին, իր կենաց 73-րդ տարին թեւակոխելէն ետքը: Ծանր աշխատութիւնները եւ ժամանակին եկեղեցականներուն սովորական եղող կենցաղական խստութիւնները տկարացուցած էին անոր մարմինը: Նա իր արդիւնաւոր կեանքը կնքեց 73-րդ տարին լրացուցած օրը, օրին նաւասարդ 30-ին, Հայոց 837 թուին, որ այն տարին կիյնար 1388 յունուար 13-ին, Աստուածայայտնութեան

³⁹ Տե՛ս **Մ. Չամչյանց**, Հայոց պատմութիւն, էջ 450, **Յ. Քիրսեան**, նշվ. աշխ., էջ 293, **Մ. Օրմանեան**, Ազգապատում, էջ 2287, 2312, **Գ. Հ. Գրիգորյան**, նշվ. աշխ., էջ 6:

⁴⁰ **Թովմա Մեծոփեցի**, նշվ. աշխ., էջ 14-15:

⁴¹ «Նորին Գրիգորի Ներբողեան ողբերգաբար...», էջ 28:

⁴² Նույն տեղում, էջ 27:

ութորենքին, որ անշուշտ շփոթմամբ յունուար 6-ին բուն տօնին օրին հետ փոխանակուած է, վասնզի այն տարին յունուար 6-ը նաւասարդի 23-ին կը հանդիպէր եւ ոչ 30-ին: Իսկ օրը օրին հանդիպումը լոկ Հայոց հին տոմարով կարդարանայ զի ծնած տարի նաւասարդի 30-ը կիյնար յունուար 29-ին»⁴³: Փաստորէն, Օրմանյանի հաղորդած տվյալներով, Որոտնէցու ծննդյան օրը 1315-ի հունվարի 29-ն է, իսկ մահվան օրը՝ 1388-ի հունվարի 13-ը, ծննդյան և մահվան օրերի համընկնումը հնարավոր է միայն Հայոց հին տոմարով հաշվարկելիս:

Հայ եկեղեցին Հովհան Որոտնէցուն դասել է սրբերի շարքը և նրա հիշատակը տոնում է Մեծ Պահքի չորրորդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը՝ ս. Հովհան Օձնէցու, ս. Գրիգոր Տաթևացու, ինչպէս նաև 4-րդ դարի Երուսաղէմի սուրբ Հովհան Հայրապետի հիշատակի հետ:

Մեծ է Հովհան Որոտնէցու տեսական-իմաստասիրական ժառանգության դերը հայ մշակույթի և փիլիսոփայության պատմության մեջ: Հովհան Որոտնէցու տեսական հետաքրքրությունների մասին որոշակի պատկերացում են տալիս նրա պահպանված աշխատությունները, որոնք, ի դեպ, գրեթէ ամբողջությամբ հրապարակված են: Դրանք հիմնականում իմաստասիրական և աստվածաբանական բնագրերի մեկնություններ են: Այսպէս, միջնադարյան հայ մտածողը մեկնել է Արիստոտելի «Կատեգորիաներ»⁴⁴ և «Մեկնության մասին»⁴⁵ երկերը, «Կատեգորիաներ»-ին նվիրված Պորփյուրի հանրահայտ «Ներածությունը»⁴⁶, Փիլոն Ալեքսանդրացու «Նախախնամության մասին» աշխատությունը⁴⁷: Իմաստասիրական, տրամաբանական վերլուծություններով հագեցած են նաև Որոտնէցու՝ աստվածաշնչական մի շարք բնաբանների մեկնությունները, որոնք ևս հրատարակված են⁴⁸:

Հովհան Որոտնէցու գիտական, իմաստասիրական վերլուծությունները վերաբերում են գոյաբանությանը, իմացաբանությանը, տրամաբանությանը, մասնավորապէս՝ հասկացության և դատողության տեսությանը, հոգու և մարմնի փոխհարաբերության խնդրին, բարոյագիտությանը,

⁴³ Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, էջ 2312:

⁴⁴ Տէ ս «Յովհաննու Որոտնէցոյ Վերլուծութիւն «Ստորոգութեանց» Արիստոտելի»: Հավաքական տեքստը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Կ. Չալոյանի, ռուսերէն թարգմ. Ա. Ա. Ադամյանի և Վ. Կ. Չալոյանի, Եր., 1956:

⁴⁵ Տէ ս **Յովհան Որոտնէցի**, Համառատ լուծմունք «Պերի արմէնիաս» գրոցն: Քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Անուշ Մինասյանի, Եր., 2014:

⁴⁶ Տէ ս «Յովհաննու Որոտնէցոյ Համառոտ վերլուծութիւն Պորփիւրի դժուարալուծիցն» // «Յովհաննու Որոտնէցոյ Վերլուծութիւն «Ստորոգութեանց» Արիստոտելի» գրքում, էջ 298-315:

⁴⁷ Տէ ս «Հաւաքումն Յայտնաբանութեան ի Փիլոնէ իմաստնոյ՝ որ Յաղագս Նախախնամութեան յառաջին բանէ յերկասիրութեանց Յովհաննու Որոտնէցոյ լուսաոր բարունապետի տեառն իմոյ»: Աշխատասիրութեամբ Օլգա Վարդագարյանի // «Բանբեր Մատենադարանի», Եր., 2006, թիվ 17, էջ 213-259:

⁴⁸ Տէ ս **Մ. Հովհան Որոտնէցի**, Մեկնողական-իմաստասիրական ճառեր, քննական բնագրերը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Մինասյանի, Ս. Էջմիածին, 2009:

գեղագիտական բնույթի հիմնահարցերին: Միջնադարյան հայ մտածողը արծարծել է նաև բնագիտական, երկրագիտական, տիեզերագիտական, աշխարհագրական, օդերևութաբանական և այլ հիմնախնդիրներ:

Հովհան Ռրոտնեցու փիլիսոփայական հայացքները ձևավորվել են հայ հոգևոր մշակութային արժեքների, մասնավորապես Դավիթ Անհաղթի իմաստասիրական ուսմունքի, ինչպես նաև անտիկ հեղինակների և վաղ քրիստոնեական աստվածաբան մտածողների՝ հունարենից հայերեն թարգմանված երկերի ուսումնասիրության հիման վրա: Տեսական կարևոր աղբյուրներ են ծառայել նաև 14-րդ դարի սկզբին Հայաստանում քարոզչական գործունեություն ծավալած կաթոլիկ միսիոներների՝ լատիներենից հայերեն թարգմանված և ինքնուրույն աշխատությունները: Ռրոտնեցին տարբերակում էր կաթոլիկ մտածողների իմաստասիրական հայացքները նրանց դավանաբանական համոզմունքներից: Իր իմաստասիրական հայեցակարգում կաթոլիկ քարոզիչների արժեքավոր մտքերի և գաղափարների ներառմամբ Ռրոտնեցին ցույց էր տալիս, որ դրանք ինքնին չեն վկայում կաթոլիկ քարոզչության ճշմարտացիությունը, և որ դրանք հաջողությամբ կարող են գործառել նաև հայ առաքելական հոգևորականների տեսական փաստարկման համակարգում:

Կաթոլիկ գործիչների աշխատությունների ուսումնասիրությունն ու փաստարկման նորաշունչ մեթոդների յուրացումը բարերար ազդեցություն ունեցան Ռրոտնեցու փիլիսոփայական հայացքների վրա՝ թե՛ դրանց հարստացման և թե՛ դարաշրջանի եվրոպական փիլիսոփայական-աստվածաբանական քննարկումներին ու տեսական աղբյուրներին հաղորդակցվելու առումով: «Օանոթանալով հատկապես Քոնայի դպրոցի գրական վաստակին, որը ներկայացնում էր միջնադարյան Եվրոպայի իմացությունն ու փիլիսոփայությունը, Ռրոտնեցին նոր գաղափարներ ու դրույթներ է ներբերում հայ մշակույթի ժառանգության մեջ, հարստացնում է հայ միտքը, ինքն էլ հանդես գալով հայ մշակույթի պատմության ընթացքում որպես նոր ու ավելի բարձր մակարդակ»⁴⁹, - իրավացիորեն նկատում է Գ. Գրիգորյանը: Ընդհանրացնելով այս միտքը Ռրոտնեցու համախոհների, Գլաձոր-Տաթևյան փիլիսոփայական դպրոցի համար՝ Ս. Արևշատյանը գրում է. «Հմտորեն համադրելով հայ դպրության համար նորույթ հանդիսացող արևմտաեվրոպական փիլիսոփայական գրականությունը ազգային բազմադարյան գիտական-իմաստասիրական ժառանգության հետ՝ Գլաձոր-Տաթևյան դպրոցի գործիչները նոր, շրջադարձային էջ բացեցին հայ միջնադարյան փիլիսոփայության մեջ՝ հարստացնելով այն մի շարք առաջավոր գաղափարներով»⁵⁰:

⁴⁹ Գ. Գրիգորյան, նշվ. աշխ., էջ 39:

⁵⁰ Ս. Արևշատյան, Բարդուղիմեոս Բոլոնացու հայկական ժառանգությունը, Եր., 2014, էջ 71-72:

Որոտնեցուն՝ որպես տեսաբան-հետազոտողի հատուկ է քննական մոտեցումը ցանկացած, անգամ դավանաբանական բնույթի հիմնախնդիրների լուծմանը: Որևէ հարց քննարկելիս նա նախ համակողմանիորեն շարադրում է դրա վերլուծությունը տարբեր մտածողների կողմից, բացահայտում արտահայտված տեսակետների խոցելի կողմերը, առաջադրում իր հակափաստարկները և ապա հանգում որոշակի եզրակացության:

Հավատ և բանականություն՝ ահա այն երկու հիմնայունները, որոնց վրա խարսխված է Հովհան Որոտնեցու աշխարհայացքը: Նրա աշխարհընկալման մեջ հավատի և բանականության «ճշմարտությունները» փոխլրացնում են միմյանց և չափազանց ներդաշնակ են, և դժվար է միանշանակ պնդել, թե դրանցից որին է նախապատվություն տալիս միջնադարյան հայ մտածողը: Ընդ որում, եթե իմաստասիրական-տրամաբանական դրույթները գործուն կիրառություն են ստանում կրոնաստվածաբանական նյութի հիմնավորման ընթացքում, ապա վերջինս, իր հերթին, անալոգիա և լուսաբանող օրինակ է իմաստասիրական որոշ հիմնադրույթների փաստարկման համար՝ միաժամանակ իր «ճշգրտումները» մտցնելով դրանցում: Որոտնեցու աշխարհայացքում դրսևորվող այս յուրատիպ «դաշինքի» շնորհիվ իմաստասիրությունը «զինում է» աստվածաբանությունը բանականության գործող գենքով, իսկ աստվածաբանությունը հավատի պայծառ լույսով «լուսավորում», «մաքրագործում է» փիլիսոփայական հիմնադրույթները: Աստվածաբանական խնդիրներ քննելիս Հովհան Որոտնեցին տրամաբանության գործող գենքի կիրառումը համարում է ոչ միայն թույլատրելի, այլև անհրաժեշտ. «Նախ պարտիմք բանական արուեստի ներածիլ ի մակացութին աստուածաբանական իմաստից»⁵¹, այսինքն՝ նա աստվածաբանական խորհուրդների իմացության համար պարտադիր ներածություն է համարում «բանական արվեստը»՝ իմաստասիրությունն ու տրամաբանությունը:

Եվ այսպես, Հովհան Որոտնեցու աշխատությունների, ինչպես նաև կյանքի և գործունեության վերաբերյալ պահպանված տեղեկությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նա ոչ միայն իր դարաշրջանի, այլ ընդհանրապես հայ մշակույթի ու փիլիսոփայության պատմության խոշորագույն մտածողներից է: Որպես հեռատես հասարակական, եկեղեցական գործիչ՝ նա հստակ գիտակցել է Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցուն հայ առաքելական եկեղեցին միավորելուն, իսկ ավելի ստույգ՝ ենթարկելուն ուղղված ունիթորական շարժման վտանգավորությունը ազգի ու եկեղեցու ինքնության պահպանման համար և

⁵¹ «Յովհաննու Որոտնեցույ՝ քաջ հռետորի և արդիւնաբան վարդապետի արարեալ ի բան մարգարէին որ ասէ. Արդարութիւն Տեսոն ուղիղ է և ուրախ առնէ գսիրտս ... [Սաղ. ԺԸ. 9]» // **Մ. Հովհան Որոտնեցի**, Մեկնողական-իմաստասիրական ճառեր, էջ 207:

հմտորեն ղեկավարել է հակաունիթորական պայքարը Հայաստանում: Միննույն ժամանակ Որոտնեցին տարբերակված մոտեցում է ցուցաբերել կաթոլիկ քարոզիչների գրական ժառանգության նկատմամբ և, մերժելով կաթոլիկ դավանաբանությունն ու միաբարական պնդումները, ուսումնասիրել ու ստեղծագործաբար յուրացրել է նրանց առաջադիմական գաղափարներն ու փաստարկման նորաշունչ եղանակները: Իր դավանաբանական հակառակորդների գրական երկերի միջոցով նա նաև հաղորդակցվել է Եվրոպայի հասուն սխոլաստիկայի դարաշրջանի փիլիսոփայական ուղղությունների բովանդակությանը, ընթացող իմաստասիրական-աստվածաբանական բանավեճերին, տեսական նոր հարցադրումներին ու վերլուծություններին: Գրագետ օգտագործելով իր դավանաբանական հակառակորդների երկերում ամփոփված գիտելիքների հսկայական պաշարն ու գիտական թարմ տեղեկույթը և լավատեղյակ լինելով անցյալի հայ տեսական մտքի ձեռքբերումներին՝ Որոտնեցին նոր թափ ու բովանդակություն հաղորդեց համալսարանական կրթությանը Հայաստանում, իսկ հայ իմաստասիրական, հատկապես տրամաբանական միտքը հասցրեց զարգացման մի նոր մակարդակի:

Բանալի բառեր – *միջնադարյան հայ փիլիսոփայություն, Հովհան Որոտնեցի, Գրիգոր Տաթևացի, աստվածաբանություն, սխոլաստիկա, հավատ և բանականություն, Տաթևի համալսարան, Հայ առաքելական եկեղեցի, կաթոլիկ միսիոներներ, հակաունիթորական պայքար*

АНУШ МИНАСЯН – Жизнь и деятельность Иоанна Воротнеци. – Иоанн Воротнеци (1315–1388) – крупный средневековый философ, педагог и религиозный деятель. Трезво оценивая опасность, которую представляла для национальной идентичности и устоев Армянской апостольской церкви деятельность католических миссионеров и их армянских единомышленников-униатов, Иоанн Воротнеци возглавил борьбу против них. Чтобы чувствовать себя во всеоружии, он глубоко изучал труды католических авторов и методы их аргументации.

Плодотворная педагогическая деятельность Иоанна увенчалась основанием Татевского университета – выдающегося центра науки и образования, где наряду с богословием преподавались философия, логика, грамматика, риторика и другие дисциплины.

Иоанн Воротнеци оставил богатое наследие. Свободно ориентируясь в достижениях европейских и отечественных учёных-предшественников, он поднял на новую ступень развития армянскую философскую науку, в частности логику.

Ключевые слова: *средневековая армянская философия, Иоанн Воротнеци, Григор Татеваци, богословие, схоластика, вера и разум, Татевский университет, Армянская апостольская церковь, католические миссионеры, антиуниатская борьба*

ANUSH MINASYAN – *Hovhan Vorotnetsy's Life and Activity.* – Hovhan Vorotnetsy (1315-1388) is a medieval Armenian philosopher, educator and ecclesiastical figure. – Soberly assessing the peril of the evangelical work of Catholic missionaries and their Armenian followers, the so-called Unitors (ունիթոր, վիարար), threatening the national identity of the Armenian people and the foundations of the Armenian Apostolic Church, Hovhan Vorotnetsy led the anti-Unitor movement in Armenia. As a genuine scholar, he first conducted a comprehensive study in the writings by Catholic authors, got acquainted with their sources and methods of argumentation, and afterwards, armed with not only the knowledge prevalent in the Armenian bibliography, but also with the innovative ideas of his opponents, carried on a mature and intelligent struggle against them.

Hovhan Vorotnetsy was engaged in a prolific pedagogical activity. He was the founder of Tatev University and other institutions of higher education, where not only theological literature, but also philosophy, logic, grammar, rhetoric and other disciplines were taught.

Hovhan Vorotnetsy's theoretical heritage is rich indeed. Becoming familiar with the philosophical directions, formulations of new theoretical problems and analyses of the epoch of mature scholasticism in Europe by means of his confessional opponents' works, as well as being perfectly knowledgeable about the achievements of the Armenian theoretical thinking of the past, he raised the Armenian philosophical science, namely the logic, to a new stage of development.

Key words: *medieval Armenian philosophy, Hovhan Vorotnetsi, Grigor Tatevatsi, theology, scholasticism, faith and reason, Tatev University, Armenian Apostolic Church, Catholic missionaries, anti-Unitor movement*